

Иван Цветановић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет – Србија

e-mail: ivan.cvetanovic@filfak.ni.ac.rs

Дејана Нешић

Универзитет у Београду, докторандкиња Факултета политичких наука – Србија

e-mail: dejana.nesic1@gmail.com

У БОГУ ЈЕ СВРШЕТАК МИСЛИ ИЛИ СВЕТ РОМАНА ПРОКЛЕТА АВЛИЈА ЈЕ СВЕТ СА БОГОМ

Анстракт: Душан Костић у свом раду Целац снег. Једна клијешта велика, једна¹ слаже се са мишљењем С. Кораћа и Т. Кермаунера да је свет романа Проклета авлија Иве Андрића, свет без Бога. Бранко Тошовић у свом раду Бог у Андрићевом стваралаштву до 1914. године² тврди да је стваралаштво Иве Андрића, протицало у два различита времена - теистичком од 1911. до 1945. и атеистичком, од 1945. до 1975. године. Ми ћемо у овом раду покушати да, анализом романа Проклета Авлија, који је објављен 1954. године у време снажног социјализма, са атеизмом као званичном државном идеологијом, покажемо да Бога има у Андрићевом роману. Упоредићемо та два периода и примерима из романа и мишљењима других теоретичара доказати да је Иво Андрић остао привржен вери до краја свог живота.

Кључне речи: религија, Бог, Проклета авлија, ликови, поезија, молитва

Увод

Добро је познато да је на младог Андрића на религиозном плану доста утицао Серен Кјеркегор (*Søren Kierkegaard*), што Андрић и признаје на једном месту где каже да је неке песме писао под његовим утицајем, али не и прозу.

"Кад се под старост враћам Кјеркегору кога сам сад кадар да оспоравам због његовог прибежишта у религији, учини ми се за тренутак као да сам се вратио у доба младости"³. Развој Андрићеве духовности и религиозности можемо пратити од најранијих дана његовог стваралаштва и збирки песама *Екс понто* и *Немири од вијека*. Тошовић правилно закључује:

„Мјесто Бога у Андрићевом животу директно је повезано са питањем његове религиозности. Она долази као експлицитна и имплицитна категорија. Религиозну експлицитност налазимо у званичним документима, као што је матична књига рођених, студентски индекс и сл., а такође у отвореном изјашњавању у појединим текстовима. Имплицитну религиозност откривамо аналитичким путем - декодирањем из одређеног контекста. Овдје треба напоменути да религиозност или нерелигиозност припада интимној сфери у коју се у културном свијету не залази тек тако. Ако се с тим повеже

1 Костић 1989, 123.

2 Тошовић 2012, 255.

3 Јандрић 1982, 439.

Андрићева интровертност, ђутљивост, обазривост, суздржаност, и у односу на мање интимне ствари, биће разумљива мањкавост у експликацији религиозних осјећања. Само покоја мисао провучена обично кроз уста јунака, даје више материјала за разјашњење Андрићевих религиозних осјећања.⁴

Сав сјај што га Бог светом просипа плави очи моје

У свом раном медитативно-лирском књижевном изразу, поезији у прози, *Екс Понто* (1918), двадесет трогодишњи Андрић, истовремено разговара са Богом и људима. Одвојен од свега, у тамници где је био затворен као припадник покрета Млада Босна, он у својој загладаности у унутрашње биће, открива мрачне пределе своје самоће и туге. Странице тог монолога садрже бројна обраћања Богу и мисли о Њему.

У *Немирима* (1920) Андрић апострофира важност човековог првог сусрета са Богом. „Данас, докле моја душа иде и докле моје око види, нема мирна мјеста. Као прамен вјетра и млаз воде бескрајних линија, сикће, струји и трепће немир свих свјетова у ком је некоћ први пут човјек помислио на Бога“⁵, а у свом претходном првенцу *Екс Понту* разлаже то унутарње биће, када у црним тренуцима наметнутим од убоге, неправедне судбине ум промишља Бога. Андрић исписује своје очајање: „Бог не би требало да нас толико искушава и да нас доводи на страшно мјесто, где нам је смрт и живот једно те исто. Тада још ни у највећој покорности нисам могао да схватим зашто је од свих створова само човјеку дано да може да замрзи на свој живот“⁶. У наставку додаје: „Не, живот није истргано повијесмо како се чини оку нашем кратка вида. У Богу је свршетак мисли која нам се губи у очајан бескрај. Ми нисмо атоми прашине која се у облацима без циља диже лети над друмовима, него сићушни дијелови бескрајног мозаика,..., у ком сам, ево, нашао своје мјесто и стојим побожно као у храму“⁷.

У затвору, Иво Андрић размишља о својој мајци, религиозној жени, која сваке суботе након што окади кућу исповеда своје терете једном „распелу у куту“⁸ и ламентирајући над њеном патњом због његовог робијања он јој поручује: „Ти, плачи и моли мајко, јер ко да ме избави, ако не тешка суза Твоја на божјем длану?“⁹, да би касније исписивао оду животу и наздрављао живима свестан Божије лепоте: „Сав сјај што га Бог светом просипа плави очи моје“¹⁰.

Описујући бол младог човека, писац говори да је беспомоћан „скрушено молио Бога да му помогне, да пошаље мир и светло на његове путеве, да га изведе и утеш“¹¹, да би потом објаснио суштину борбе за младалачку, револуционарну идеју: „Сви који страдају и умиру за своје истине једно су с Богом и човјечанством, и баштиници су вјечности која постоји само за оне који вјерују и пате, угаони су камен у будућој згради новог човјечанства, која ће се, након свих мука и заблуда, ипак остварити као мисао Божја на земљи“¹². Меланхолични тон бива прекинут утешном мишљу која се намеће као излаз из ужаса у који је запао: “Знам да Бог на нас шаље страхоте кад му се ражали

4 Тошовић 2012, 259.

5 Андрић 1981, 134.

6 Андрић 1981, 11.

7 Исто, 13.

8 Исто, 17.

9 Исто, 14.

10 Исто, 20.

11 Исто, 56.

12 Исто, 56-57.

над душом нашом и кад одлучи да је избави¹³. Јутра у заробљеништву за младог песника, револуционара почињу молитвом: „О, Боже, немилосрдни створитељу, који ме свјетлом својим будиш на муку дана, опрости ми буди милостив мени који, ево, хулим.“¹⁴ Андрић је на овом месту у сагласју са библијским ставом да је гордост духовна страст, која је извор свег злог, праизвор и врхунац сваке страсти. Гордост је порицање Бога и супротстављање њему. Она је проналазак ђавола. Горди ставља своје ја на место Бога и служи само себи самом.¹⁵

Млади песник врло рано спознаје мрачне стране свог бића и зато се моли упитан над страстима и грешношћу свог жудећег бића: „О, Боже, који знаш све што бива, не користи ми да тајим да има часова кад с Тобом говорим нечистим језиком ове земље. Говорим овако: О, Боже, зашто си ми дао срце које ме без престанка вуче за даљином и љепотом невиђених крајева? Зашто си учинио да срећа моја увијек борави ондје где мене нема? Чему ми овај страشان дар: љубав за раскош, ужитак и промјену? Чему вјечни огањ нестална срца? Чему заноси који се кају и освећују? О, Боже, чему сва мука вјечно жедног и вјечно свјесног ја?“¹⁶ Није ли то први знак узрујаности његове младе душе над питањем: где моја узбуркана природа може да ме одведе? Библијска порука говори да су страсти оне које прожимају целокупну људску природу и доводе нас на пут искушења. „Бог је, (човека) саздао по образу, створио без страсти..., зато...страсти нису у природи душе..., него су нешто придодато, и за њих је крива сама душа...“¹⁷ Стога је неопходна унутрашња борба. А закон унутрашње борбе гласи да човек који одабира Божји пут, мора да укроти све своје прохтеве и жеље, да заузда страсти, и да се непрестано бори против свега што представља зло. Борба са непријатељем у унутрашњости човека најтежа је борба¹⁸. Дубоко проживљеном интуицијом он моли: „Нека овај од Бога послани бол сажеже све *моје* у мени, нека испали огњено *ја* као рану и нека ме исцијели од посртања на путу жеља и маштања.“¹⁹

О неупитној снази Бога творца и детерминисаности свега прожимајућом Божијом вољом млади Андрић пише: „Бог је ноћ у којој лежи судбина наша као ствар тиха и малена“²⁰...“Бог избија као свјетло из сваке ствари створене и сваког живота који се миче“²¹. У једном посебном заносу он изговара молитву: „Слава Ти, Боже, за муку дана и мир ноћи, за кратки живот и велику загонетну смрт, нека су благословене одлуке Твоје по којима долазимо на свијет и одлазимо с њега пошто смо се нарадовали и намучили. Огромни су и несхватљиви планови Твоји и јасно је да им ми не можемо догледати ни смјера ни сврхе и да их морамо смирено примати; али тешко је бити човјек, Господе“.²²

Бијела тишина до које се није спустио Бог и до које није досегао човијек

Ако желимо да разговарамо о симболима Андрићеве духовности и религиозности у *Проклетој авлији*, као и самом наративном поступку, морамо најпре да

13 Исто, 58.

14 Исто, 70.

15 Селвари (пр.) 2009, 67-92, 126-136.

16 Андрић 1981, 41.

17 Софроније 2009, 131.

18 Селвари (пр.) 2009, 67-92, 126-136.

19 Андрић 1981, 60.

20 Исто, 88.

21 Исто, 89.

22 Исто, 75.

се позабавимо већ неким наведеним критичким мишљењима о овом роману. Јана Алексић је у праву када пише да је "примарно обележје Андрићеве поезије језички и стилски прецизно уобличено и идејно-тематски развијено приповедање, које се, очигледније него у другим Андрићевим прозним остварењима, у роману Проклета авлија (1954) освешћује кроз откривање сведочанстава јунака-казивача".²³ Али оно што је суштински приметилa Ј. Алексић да "иако је основни наративни текст смештен у Истанбул у време вишевековне доминације Османског царства, евидентна је ауторова тежња током читавог романа да причу о Прокленој авлији универзализује, и тако садашњост, прошлост и будућност као апроксимативне временске категорије релативизује. Самим тим она доводи у питање посед прошлости који заузима историја".²⁴ Она даље потенцира фикционални, а не историјски контекст приче, што је важно за нашу анализу "ако се не осврнемо на основни сижејни склоп, односно на основно време приче, увидећемо да Андрић из приповедачких и идејних побуда у потпуности измишља простор и јунаке, убацује их у један шири историјски контекст, који је на самом почетку поставио и формулисао као непроменљив и константан, али не укључујући конкретне историјске личности и догађаје као спону између историјског и фикционалног света."²⁵

Слободан Владушић, на другој страни, у свом тексту²⁶ преиспитује исправност Џацићевог читања лика Њамила у контексту мита. Владушић се слаже да митско читање Проклете авлије није спорно, али да је постмодерни поступак читања књижевности "одузео миту место привилегованог претекста, истовремено се фокусирајући - кроз низ методолошких пракси попут постколонијалне критике, новог историзма, имагологије - на друштвени историјски контекст на који текст указује, пре него на сам текст и његову безвременост."²⁷ Да не покрећемо ширу полемику о овом ставу, навешћемо само имена неколико постмодерних писаца попут Умберта Ека, Милорада Павића, Киша, Кортасара и других који мит и даље сврставају у основицу књижевног текста. Између осталих, Михаило Ђурић је писао да је мит "исконски језик света, првобитно откривање света из кога избија светлост у којој се свет најпре показује човеку у свој својој пуноћи и одјекујући из виших сфера као божанско посланство упућено човеку."²⁸ За Касирера је мит најважнији облик колективне свести у коме се таложи најдубље животно искуство читавих поколења. Мирча Елијаде болести и кризу савременог човечанства доводи у директну везу са све мањим присуством митологије која је примерена човеку. Под утицајем Броха према чијем мишљењу цела историја европске књижевности представља долазак из мита и повратак у њега, Сретен Петровић наводи да "уметник постиже највише када пронађе тачку изван и када се запути с оне стране устаљеног и догматизованог света. Ту универзалност, до које уметник држи, не исказује пуким научним апстракцијама, већ је то нека врста апстракционизма мита. Од посебног је значаја чињеница да су дела саздана 'стилом дубоке старости' поглавито митскога карактера и да, будући пуна есенцијалне симболике, као што је то случај са Гетеовим Фаустом, постају новим члановима митскога Пантеона човечанства."²⁹ Талас ремитологизације увелико започет са романтичарима наставља своје сигурно кретање и у постмодернистичкој књижевности.³⁰

23 Алексић 2012 , 87.

24 Исто, 89.

25 Исто, 90.

26 Владушић 2012 ,49.

27 Исто ,50.

28 Ђурић 1989 ,58.

29 Петровић 2005 , 205.

30 Цветановић 2012 ,16.

Герхард и Светлана Расел су само потврдили, оно што су многи аутори пре њих већ писали, да су феномени самоће, страха и тишине поред осталих, централни мотиви стваралаштва Иве Андрића³¹ Андрић у *Знаковима поред пута* говори да је "омеђен и затворен простор добро које је (човек) сам створио по својој замисли, својим рукама и за своју потребу и да се у таквом простору осећа склоњен и заштићен."³² У овој реченици Андрић на неки начин формулише свој лични став да је безвременост текста унутрашња активност аутора којом се одупире друштвено-историјском контексту и тежи универзалности чиме на неки начин доказује "да самоћа води слободи, простору потпуне хармоније са самим собом и Богом, (или неким другим стваратељем демијургом)".³³ Упућује нас на просторе самоће и митског времена у којима Андрић, преко својих ликова, у нашем случају, у роману Проклета авлија, елаборира свој лични став према духовном одређењу у свету. Седамнаест година је писао, дорађивао, скраћивао текст којим ће то своје унутрашње стање духа на најбољи начин изразити. Преко сто страница је одбацио да би се изборио за недвосмислени став који крије дубоко пространство за промишљање божанског.

У току свог сложеног, креативног и релативно дугог живота, Андрић је имао периоде запитаности, благог скептицизма, па чак и негативног става према религији, посебно католицизма, што се може видети и у његовим препискама са пријатељима. Да ли је временом код Андрића осећај моћи и самозадовољства, као веома успешног писца почео да баца сенку на Бога из младости? Посебно после три велика романа написана у време великог рата. Или је, попут Мигела де Унамуна покушао да као аутор кроз своје стварање замени творца и постане бесмртан. Унамуно је често своју религиозност истицао тиме што је речима давао огромну моћ говорећи често да је и Бог створио свет речима. Можемо ли да претпоставимо да је и Андрић желео, да се као Унамуно у роману Магла, ушуња међу своје ликове и да кроз митски дискурс покуша да најкомплетније сажме духовно трагање за истином и правдом у простору тамнице. Трагика људског постојања може да се донекле неутралише једино потрагом за вишим, универзалним смислом. Међутим, на путу до врховне истине или Бога, увек се испречи некакво ограничење у виду закона, система, власти или унутрашњег сукоба. И то је главна, универзална симболика која извире из сваке странице ове мале по обиму књиге.

Бог избија као свијетло из сваке ствари створене и сваког живота који се миче

У свету који егзистира у греху тешко је пробити се до чистоте и божанског светла. Карађоз, као представник власти за све људе каже да су криви. По њему, дубоко у сваком човеку је закопано зло које не може да се излечи, већ само привремено залечи репресијом. Зато се он осећа тако моћним да може по свом нахођењу да казни кога хоће, да ли постојали за то докази или не. Снисходљив је само власти изнад њега - валији који је уплашен пред књигама, јер оне представљају снагу и знање, а знање је за било коју власт синоним за опасност, угрожавање поретка, власти, његове личне сигурности. Међутим, насупротив томе, стоји Ђамил, идеалиста, осетљив, образован, фра Петар, млади монаси као представници духовног света остављајући простора за другачије тумачење света.

"Проклета авлија је састављена, као и остала Андрићева дела, из пишчевих рефлексија, масовних сцена, портрета појединаца, кратких историја њихових живота и

31 Расел 2012, 337.

32 Андрић 2004, 295.

33 Расел 2012, 348.

описа објеката и простора у којима се крећу. Сав тај, наизглед статички садржај Проклете авлије убачен је у прстенасту композицију и оживљен напетим исказима у затвореном простору тамнице."³⁴

Повест неколико јунака дата је у концентричним круговима кроз коју они објашњавају себе свету и дају свој одговор, свако из свог угла, на вечита питања односа власти и појединца, слободе индивидуе у односу према закону, другим људима, Богу. А то је и суштина Андрићеве целокупне поетике која се заснива на причи као средству које може помоћи човеку да нађе одговоре на питања везана за основни смисао и сврху његовог постојања. А та тајна причања о којој је говорио при добијању Нобелове награде, је тајна постојања и опстајања човека кроз време. И казивање фра-Петра је сачувано у памћењу младића који се са тугом сећа доброг мајстора, сахације, пушкара, а пре свега благог и доброг човека. "И сада док гледа његов гроб у снегу, младић у ствари мисли на његова причања. И све би хтео, и по трећи и по четврти пут, да каже како је лепо умео да прича. Али то се не може исказати."³⁵ И баш у тој последњој синтагми лежи читава тајна човека, његовог односа према себи, другима, свету и Богу. То један брат, говори у ствари, симболично о свету који представља место вечитог греха и страдања у коме страда честито и невино створење (Тамил) иако никоме ништа нажао није учинио. Одстрањен једино зато што је био другачији, и што је у самоћи и тиховању желео да размишља о свом тужном животу и животу једног другог невино осуђеног бића (Цемо). И да буде ухапшен и спроведен у тамницу заједно са књигама међу којима су, претпостављамо биле и свете књиге. Утамничењем књига се симболично одузима слобода и ономе што је написано у тим књигама. Али дубока вера се носи у себи и траје у трансцендентном свету.

"Та прстенаста структура *Проклете авлије* састављена је од неколико приповедачких фрагмената, од којих је сваки следећи укључен у претходни, и тако се од почетка према крају, догађа сужавање прстенова и фокусирање пажње на централну причу - причу о поистовећивању Тамила са Цем-султаном."³⁶

Андрић је одабрао свештено лице да исприча једну суморну причу о тамници. Био је један од оних "коме су одувек људи, свуда па и овде, слободно прилазили, брзо се повезивали с њим и лако му се поверавали. А он је то примао као природну и разумљиву ствар и трудио се само да све пажљиво саслуша. Увек, па и сад,"³⁷ Андрић је врло добро познавао карактер и намере брата дружећи се две године са њима пишући о њима у неколико својих прича. Његову доброту виде сви они који имају неку само своју, исконску муку. Хаим, Јеврејин из Смирне, у једном моменту, усред разговора, када му Петар пребацује да се остави беспослице, му се обраћа "Не, не, ви сте уважени пријатељу добар човек, па мислите да је свако добар." Фра Петар му смиреним гласом одговара "Ама мисли добро па ће добро и бити..."³⁸ Као и посланица из *Светог писма*: "Иштите, и даће вам се; тражите, и наћи ћете; куцајте и отвориће вам се" (Јеванђеље по Матеји, 11, 24; Јеванђеље по Луки, 11, 9, 10, *Свето писмо, Нови завет*, стр. 13). Он носи своју животну мудрост и благост свуда са собом. Он је један од оних ретких, благонаклоних људи који је спреман да се поистовети са људском патњом и да је препозна на људском лицу и да се стави у службу те крхке стране човека - несналажљивости и неприлагођености животу. Зар није доброта један од основних принципа Хришћанства?

34 Тартаља 1979, 128-129

35 Андрић 1981, 26.

36 Радужков 1998, 65.

37 Андрић 2004, 8.

38 Андрић 1981, 67.

"Ни крив ни дужан доспео је у тамницу". И није желео да ико сазна да је свештено лице. Да према њему не би поступали другачије у односу на све затворенике. А да ли ни ту нема симболике којом Андрић жели да потцрта важност духовног односа међу људима, у свету који је нека врста тамнице? Ђамил прескаче векове и одлази у безвременост, *illegitimi tempore*, у митолошку реалност где се поистовећује са султаном Џемом. И то је тај ванвременски моменат који је спојио двојицу осетљивих људи који теже једној истој истини. Упињао се фра Петар да одгонетне од какве је болести боловао тај ђутљиви и необично уздржљиви младић. Зар и прве Хришћане нису проглашавали лудим занесењацима? Зар нису јеврејски свештеници и римски војници говорили за Исуса да је поремећеног ума када говори да је месија? Андрић не наводи прецизно како је Ђамил настрадао. Да ли је убијен у тучи која је настала у моменту када је Ђамил реаговао по инстинкту, када више није могао да трпи понижења и када се супротставио тој гомили људи ниске свести или је перфидно, од тих истих, одстрањен заувек из средине "нормалних" и послат да до краја живота буде са онима који су из ових или оних разлога анатемисани као луди и заточени у институцију из које нема изласка. Није ли на тај начин Андрић желео да читаоца наведе на размишљање о младићу који ће бити сахрањен испод белог камена без икаквих ознака? И као што је Џем-султан, био жртва сплеткарења, дипломатских игара и људске безобзирности, тако је и Ђамил био жртва људске нетолеранције, верске заслепљености и ограничене власти. Нису могли да схвате свет око себе, и свет није могао да разуме њих. Зато Ђамил жели да корача стопама Џем-султана. Да би пронашао некакав излаз из животне тамнице, Ђамил трансформише целог себе у личност Џема који је имао све квалитете којима се дубоко дивио. Лакше је за њега било живети кроз другог него се изборити за своје место у друштву. Одлучио је да се пресели у мит и тако замени окружну реалност са временом које крије само оне универзалне вредности и лепоте којима он тежи као високо морална личност. Једним "шизофреним" гестом он замењује механичко време унутрашњим временом које по Хајдеггеру води правом разумевању бића.

"Начин на који је отеловљена његова личност одудара од начина на који је приказана било која друга личност из Авлије. Временска и начинска неодређеност његовог појављивања на посебан начин сугеришу неодређеност, нестварност или надстварност његовог бића. Таква мотивација сугерише да је Ђамил стално присуство у свету."³⁹ Али за кога свет нема времена.

"О та два месеца проведена у стамболском истражном затвору фра Петар је причао више него о свему осталом. Причао је на прекиде, у одломцима, како може да прича тешко болестан човек који се труди да сабеседнику не покаже ни своје физичке болове ни своју честу мисао на блиску смрт...Ти одломци се нису увек настављали тачно и редовно један на други. Често би, настављајући причање, понављао оно што је већ једном рекао, а често би опет отишао напред, прескочивши добар део времена. Причао је као човек за ког време нема више значења и који стога ни у туђем животу не придаје времену ни редовном току времена, неку важност."⁴⁰

Фра Петар своју тегобу носи тако што покушава да схвати друге, и да прихвати своју судбину како му је Бог одредио. Прожет светим духом налази лепоту и задовољство и на таквом месту као што је злогласна тамница, јер и одатле види најлепше небо и заласке сунца, учи нове ствари, диви се предметима којима је Ђамил окружен, сазнаје судбине других људи и искрено се људски и очински брине за Ђамила, јер у њему он види нешто светло, нешто што подсећа на пример човека који живи по

39 Џацић 1996, 317.

40 Андрић 1981, 27.

законима унутрашњим. Фра Петар не прича "приче ради" већ зато што осећа потребу да младом брату и онима који могу да науче из његове приче, остави у аманет да пронађу Бога и смисао и на таквом месту као што је озлоглашена казниона. Он не припада свезнајућим приповедачима већ мудрим људима који, како једна пословица каже, "не знају много, али они који много знају нису мудри". Фра Петар не жели да води дијалог, он проповеда о догађајима, али тек када су они далеко иза њега, кад може да их искаже са једне пристојне временске дистанце. С дистанце искуства и молитвеног размишљања.

"Његова прича могла је да се прекида, наставља, понавља, да казује ствари унапред, да се враћа уназад, да се после свршетка допуњава, објашњава и шири, без обзира на место, време и стварни и заувек утврђени ток догађаја."⁴¹ Није ли то наратив безвременог казивача?

Причање у неколико "слојева" је поступак приповедања који је Андрића издвојио из линеарног начина приповедања који је био до тада присутан у реалистичком начину писања и приближио га писцима "дискретне метафизике". Борислав Михајловић је добро приметно тог "новог Андрића" који противуречи критичарима који су у Андрићу видели "само приказивача националног бића Босне, доброг познаваоца људске "психологије", већ писца који не слика, не забавља и не приповеда већ решава или, бар покушава да реши, велика и крупна питања: Куда, Како, Зашто..."⁴²

Да ли заиста можемо, како поједини критичари тумаче, да прихватимо, да је бледи, нечујни младић, који у самостану записује фра-Петрове речи о данима проведеним у цариградском затвору, заправо сам Андрић? „Тамо негде на почетку био је *Екс понто*, онда када је млади писац сам био у тамници, да се после више од три деценије појави (у нужно немилосрдном поретку ствари) *Проклета авлија*, онда када је тамница остала у писцу као сећање, евокација, мора. Кажем тамница, а мислим – тамнице. Јер у тих неколико деценија колико сужњева и тамничара, колико логора концентрационих и деконцентрационих, колико депортованих, колико апсана, уклетих и проклетих! Све је већ било тако у *Екс Понту*, у тој стварној, „својој“ тамници, из које је младић вапио, клео и благосиљао свет, да би се поновило у *Проклетој авлији*...Са самог дна тога Полуострва, из давне тамнице једног несталог царства, изнео је Андрић на светлост великог дана своју причу о Проклетој авлији. О свим проклетим авлијама света и о сувом злату сурове, меке, топле и грешне душе људске“.⁴³

Бог је ноћ у којој лежи судбина наша као ствар тиха и малена

Цариградски затвор представља централни симбол подељености света на добро и зло. У религијском контексту та вечна борба између добра и зла човеков је усуд. Појављивање мрачних мисли, узнемиреност и лако западање у љутњу, значе присуство кушача у човеку. У контексту искушења је и библијска поука да човек који се одвоји од Бога губи снагу коју му он дарује. Тада више није у стању да изађе на крај са својим душевним покретима, са својим телом, са спољашњим догађајима и утицајима. Онда он упада у пожуде и живи спољашњим животом заборављајући на Бога. Није ли Андрићу комунистички кредо замаглио лице Бога? Без помоћи Божије благодати људско биће није у стању да победи ни једну једину страст, ни једну једину пожуду, те се стога треба молити за Христову помоћ. Почетак и предуслов свих унутрашњих победа је преломити вољу при предавању Богу. Људска слобода иде само до удаљавања од греха. Међутим,

41 Андрић 1981, 27

42 Михајловић 1989, 128

43 Михајловић 1989, 128, 129.

она без Бога не може уништити наше страсти и пориве природе. Из тога следи један закон: бори се из све снаге, али не зидај на себи, него на живом Богу.⁴⁴ Мрачна и сурова авлија, својим становницима пружа танку нит наде коју ће свако од њих преживљавати на свој, индивидуални начин „нешто мало од удаљене азијске обале с друге стране невидљивог мора...“⁴⁵ Јер, „душа није од Божије природе и није од природе лукаве, него је умна твар, пуна лепоте, велика и чудна, прекрасан образ и подобије Божије. Лукавство тамних страсти ушло је у њу као последица преступа“.⁴⁶

У ставу управника затвора да нема невиних, да су сви криви, који је један од механизма дотрајалог царства и отуђене власти, могуће је пронаћи сличност са религијским, старозаветним тумачењима да је човекова поквареност на земљи велика, а да зло долази из срца, јер је оно средиште осећаја, воље и разума, свеукупног моралног деловања. У срцу као да се налази нека тајанствена склоност човека према злу, која није грех, али наводи на грех. Појам кривице везан је за израз покора или кајање. За библијске писце грех је отуђење од Бога, јединог извора благостања и среће. Човек се грехом одељује од Бога, осамљује се и неспособан је себе да спаси и да буде срећан. У Библији човек има два теолошка интереса: грех и ослобођење од греха (спасење). Човек у греху увек пати, и од те патње једино га Бог може спасити.⁴⁷ Грех је пре свега духовна и метафизичка појава. Корен греха је у мистичној дубини духовне природе човека. Суштина греха није у нарушавању етичких норми, већ у одступању од вечног божанског живота за који је човек створен и на који је по својој природи позван.⁴⁸ Истинско покајање састоји се у томе да се човек удаљи од грехова и да их омрзне. Бог се радује због сваког доброг дела а првенствено због душе која се каје. „Ходите к мени сви који сте уморни; јер онога који долази мени нећу истерати напоље; ходите к мени сви који сте уморни и натоварени и ја ћу вас одморити.“⁴⁹

Да ли је Иво Андрић, у зрелим годинама почео да сумња у своје спасење? Да ли је могла та лукава рука да га натера да се приклони световном и ужива у његовим пролазним благодетима. Вероватно је та кушња била огромна. Можда се у својим најзрелијим годинама живота замислио пред речима професора Тота који је говорио “Да ли знаш шта ти религија још даје? – Спокојство уочи смрти.”⁵⁰ Можда се сетио Шопенхауера који је целог живота покушавао да се наруга Хришћанству, али када се тешко разболео, његове усне су непрестано понављале: Боже мој, Боже мој. На питање доктора да ли за филозофа постоји некакав Бог, овај му је одговорио да за време болести филозофија без Бога не вреди ништа, а када оздрави, све ће бити другачије.⁵¹ Или пример Волтера који је целог свог живота исмејавао цркву да би на крају живота покушао да се спасе тражећи свештеника да га спаси ђавола, али је било доцкан. Умро је у највећим мукама.⁵² А можда и Хајнеова прича, који је целог свог живота оповргавао религију, али је пред крај живота написао у свом тестаменту “Пре четири године одрекао сам се филозофског мрака, пришао религији и вратио се Богу. Умрећу са вером у Творца света чију милост смирено просим”.⁵³ Или га је Шекспир, опоменуо да ничега

44 Селвари (пр.) 2009, 67-92, 126-136.

45 Андрић 1981, 22.

46 Макарије Вел. Беседа 1,7, према Софроније 2009, 131.

47 Ребић 1996, 192-210.

48 Софроније, Арх. према *Старац Силуан* 2009, 49, 289-294.

49 Србуљ 2005, 380-410.

50 Др Тот 1965, ст.14.

51 Исто, 26.

52 Исто, 29.

53 Исто, 26.

трајног нема тамо где изостаје вера. А оно што је од свега највероватније је то да је Андрић у дубини своје душе знао за једину истину, али то је само задржавао за себе и у себи да би кроз ликове у Проклетој авлији, фра Петра, Ђамила и друге ликове, стрпљиво и опрезно, какав је био цео његов живот, дуго пишући, пронашао начин да покаже да га занос и вера из младости нису никада напустили.

У светлу овога треба видети саосећајност фра Петра са другим човеком, доброту и самилост према другом људском бићу у патњи - рањивом Ђамилу, отвореност за пријатељство са човеком друге вере и способност за разумевање његовог бола. Према Библији, обе Христове заповести: љубав према Богу и љубав према ближњем сачињавају један јединствен живот. Отуда ако неко сматра да живи у Богу и да воли Бога, али да не воли свог ближњег, у заблуди је. Стварно живљење у истинском Богу управо нам омогућава ова друга заповест.⁵⁴ А овај босански фратар невино утамничен у Цариграду, своје последње дане у босанском самостану, проводи причајући о свом сећању на озлоглашени затвор у којем је провео два месеца, које га прати читавог живота. „Бог неће питати ко нам је сународник, већ јесмо ли сваком човеку чинили добро“. Фра Петра веома боли Ђамилова судбина и неправедно страдање и он се њега сећа и пред смрт, што сведочи о његовој хришћанској духовности која не може остати равнодушна пред страдањем узвишене и племените душе. Млади Ђамил, у свету верске и етничке подељености, због свог грчко-турског порекла и другачије вере, бива ускраћен за своју истинску, младалачку љубав и потом одлази у болест не могавши да изађе на крај са неправедним аршинима разликовања људи као „наших“ и „њихових“. Управо, на том нивоу, подељености света на основу вере и порекла, критичар тумачи начин на који фра Петар доживљава тај туђи свет у којем се обрео, неминовно душмански за њега. То свитање неба над Цариградом је оно што не оставља равнодушним фра Петра: „Пораним ја тако, у саму зору, и једва чекам да се врата отворе. Изиђем из оног смрада и тјескобе, умијем се на чесми, па сједнем и уживам, док још није проврвио онај народ из својих хелија. А какво је свитање у Стамболу! Казати се не може. То нит сам прије тога видео нит ћу икад више видети. (Бог зар тако хтио и дао сваку љепоту душманину!)“

У нашем вредносно одређеном свету, где се културом омеђују домети наших поступака и снова и исцртава јаз, фра Петар, не спорећи врховни ауторитет Бога, ипак не остаје само задивљен лепотом, већ како критичар примећује, непходно је да он дода да се свануће када „небо порумени, па сиђе на земљу“⁵⁵ ипак одвија „у душманском амбијенту“⁵⁶. Духовни свет има своју дијалектику и конструкцију и потпуно је особеног карактера. Као такав не уклапа се у процес обичног расуђивања. На овом месту, важно је истаћи да је старац Силуан љубав према непријатељу сматрао критеријумом истинске вере, правог богоопштења и поузданим знаком истинског деловања благодати.⁵⁷ Иако је Андрићев свет, како наводи Стојановић, свет интериоризованог притиска условљеног конфесионалним јазом⁵⁸, можемо да приметимо да Фра-Петра, његов хришћански идентитет ипак чини дубоко саосећајним за људску патњу и он поручује свом Ђамилу у свом привиђењу: „Ајде, јадан, не говори што не треба и не гријеши душе. Даће Бог,

54 Софроније 2009, 112-114.

55 Андрић 1981, 115.

56 https://www.google.rs/search?q=https://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/andric/dstojanovic-avlija.html&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gws_rd=cr&ei=hMWZWwCDYJcyr6ATc8rSYBw

57 Софроније Аpx. 2009, 112-114.

58 https://www.google.rs/search?q=https://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/andric/dstojanovic-avlija.html&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gws_rd=cr&ei=hMWZWwCDYJcyr6ATc8rSYBw

оздравићеш ти од те твоје болести и још се у здрављу и на слободи сваког добра и сваке љепоте нагледати“.⁵⁹ У том смислу, Андрићев роман Проклета авлија, као и његов приповедач, фра Петар, који прича о животу, имају на значењском нивоу једну хуману поруку о грађењу мостова међу људима различитим, а опет сведеним на исту судбину, што је и једна од основних порука Хришћанства. Бројни ликови у роману су припадници разних религија у Босни. Он зна да је суживот на једном простору могућ само уз међусобно поштовање припадника различитих верских опредељења.

Закључна разматрања

Своју занимљиву приповест о необичним доживљајима старог фра Петра писац завршава: „И ту је крај. Нема више ничег. Само гроб међу невидљивим фратарским гробовима, изгубљен попут пахулице у високом снегу што се шири као океан и све претвара у хладну пустињу без имена и знака. Нема више ни приче ни причања.“ Многи критичари су ове завршне речи користили у својим намерама да докажу како оне јасно показују Андрићев песимистички однос према животу и Богу? Ми мислимо супротно. Он тиме само потврђује да је надахнутом причом фратра који је испунио један делић своје духовне мисије у овом свету отворио простор другима да то исто чине. Док његово тело мирно почива на гробљу где су покопани његови истомишљеници у вери, требало би да се сваки читалац, у дубокој унутрашњој тишини свога бића, замисли над текстом који је управо прочитао и настави да води живи дијалог са Богом. Ове завршне речи у роману нису Андрићево опраштање од своје молитве Богу записане у Знаковима поред пута:

„Боже, не допусти да срце наше остане празно, него дај – пошто од Твоје воље све зависи - да увек желимо и да се надамо, и да то што желимо буде добро и стварно и да наша нада не буде испразна. Дај да предмет наших жеља буде виши и лепши од нашег живота и да се доброј нади никад не изневеримо због кратких и варљивих остварења која заклањају видик и лажно обећавају одмор. Дај нам прав пут, са пролазним посртањима, а са миром, и славом на крају. И дај нам мудрости и храбрости кад нам дајеш искушења. И ма куда ишли и лутали, не дај да на крају останемо изван Твоје свеобимне хармоније, јер то сваке секунде, на сваком месту, сваким делићем бића желимо“.⁶⁰

И то и ће, наравно, остати вечита тајна, да ли је Андрић последње тренутке свог живота провео у молитви знајући да је Бог творац, средиште и крајњи циљ људске душе и да она њему дугује свој живот и своју унутрашњу природу и да ће у њему вечно да живи. Јер све земаљско чему тежимо, оно што волимо и за чим чезнемо, не одговара нашој души и не може да је задовољи, будући да је све привремено и пролазно. Душа, која је по природи својој вечна, може да нађе свој мир само у вечном Богу. Зато је први од свих животних задатака да сву ревност своју употребимо за повезивање са Христом, да бисмо са њим вечно живели. Само је најунутрашњија љубав нашег срца у стању да нас сједини са Богом, пошто је љубав његова природа.⁶¹

Рајмунд Купарео (*Raimundo Kupareo*) у свом тексту Овако се моли Андрић⁶² пише о Андрићевом односу према Богу и религији:

„Какав је био пак особни Андрићев однос према религији? Андрић је, без сумње, дубоко религиозан човјек, али његова религиозност није увјетована никаквим

59 Андрић 1981, 115.

60 Андрић 1981, 20.

61 Селвари (пр.) 1997, 9-51.

62 Купарео 1978, 114.

одређеним религиозним кредом. Његове молитве Богу, његова размишљања о вјечности и животу иза гроба могу бити прихваћени од припадника било које вјероисповијести. Не сјећам се да би он, осим у приповијестима, говорио о Исусу или о Госпи. Ријетко, ако се не варам, спомиње Библију. Његови религиозни осјећаји изнесени су у младеначким књигама *Екс понто* и *Немири*, а понајвише у књизи *Знакови поред пута*, које је „писао током читавог свог живота и стваралачког века.

Андрић се није одрекао својих књига *Екс Понто* (Загреб, 1918.) и *Немири* (1920.). »Треба нагласити« — каже се у Поговору једанаесте књиге *Сабраних дјела* — „да је Андрић подразумевао да има смисла, потребе и разлога да се и *Екс понто* и *Немири* опет нађу пред читаоцем...“ У тој једанаестој књизи *Сабраних дјела* налазе се и необјављене пјесме Иве Андрића, које су настале између 1914. и 1973. године.

Навест ћу само неколико пјесама и мисли Иве Андрића из горе споменутих књига да се види како он за цијелог живота није промијенио, у битности, свој став према религији. Чак је и његова посљедња пјесма, без наслова (Београд, 1973.) религиозног карактера“:

*Ни богова, ни молитава!
Па ипак бива понекад да чујем
Нешто као молитвен шапат у себи.
То се моја стара и вечно жива жеља
Јавља однекуд из дубина
И тихим гласом тражи мало места
У неком од бескрајних вртова рајских,
Где бих најпосле нашао оно
Што сам одувек узалуд тражио овде:
Ширину и пространство, отворен видик.
Мало слободна даха.*

Та пјесма из 1973. г. одјек је оне коју је Андрић испјевао 1920. године (без наслова):

*Гласно воде шуме
и бију се вјетри.
Чујем студен ноћи
гдје улази у ме и сан, прије смрти, злокобан ме хвата.
За чим жалим? Самац,
без сестре и брата,
увуко сам весла —
вали носе чамац.
Гласно воде шуме
и бију се вјетри
цијеле ноћи ове;
у њиховом гласу
чујем. Бог ме зове.“*

Литература

- Алексић, Ј. (2012): *Прича о историји (једно читање историјске фикције у Проклетој авлији Иве Андрића)*. Научни састанак Слависта у Вукове дане бр.41/2.
Андрић, И. (2002): *Знакови поред пута*. Издавач: Сремски Карловци.

Андрић, И. (1981): *Екс Понто*. Београд: Просвета. Загреб: Младост. Сарајево. Свјетлост. Лубљана: Државна zaloжба Словеније. Скопје: Мисла. Титоград: Побједа.

Андрић, И. (1981): *Знакови поред пута*. Београд: Просвета. Загреб: Младост. Сарајево. Свјетлост. Лубљана: Државна zaloжба Словеније. Скопје: Мисла. Титоград: Побједа.

Андрић, И. (1981): *Немири*. Београд: Просвета. Загреб: Младост. Сарајево. Свјетлост. Лубљана: Државна zaloжба Словеније. Скопје: Мисла. Титоград: Побједа.

Андрић, И. (1981): *Проклета авлија*. Београд: Просвета. Загреб: Младост. Сарајево. Свјетлост. Лубљана: Државна zaloжба Словеније. Скопје: Мисла. Титоград: Побједа.

Библија Свето писмо Старога и Новог завјета. Београд: Југословенско библијско друштво.

Владушић, С. (2012): *Ћамил и Омерпашиа Латос - два типа хибридног идентитета код Андрића*. Научни састанак Слависта у Вукове дане бр.41/2.

Ђурић, М. (1989): *Ми, наука, идеологија*. Београд: БИГЗ.

Костић, Д. (1989): Српски југ, III/6,

Купарео, Р. (1978): „Овако се моли Андрић“. У: *Обновљени живот* vol.33, No4

Михајловић, Б. (1960): „Читајући Проклету авлију“ у: *Књижевни разговори..*

Предговор за Проклету авлију“. Београд: СКЗ.

Михајловић, Б. (1988): *Портрети*, Београд: Нолит.

Петровић, С. (2005): *Културологија*. Београд: Чигоја.

Расел, Г. и С. (2012): *Простори самоће у делима Иве Андрића и Меше Селимовића*, Научни састанак слависта у Вукове дане бр.41/2.

Ребић, А. (1996): *Средишње теме Старог завјета. Библијскотеолошки преглед старозавјетне поруке*. Загреб: Кршћанска садашњост.

Рудјаков, П. (1998): *Историја као роман*, Нови Сад и Београд: Завод за уџбенике, Матица српска, Вукова задужбина.

Секулић, М. (2011): „Бог и писац: стварање речима, творац, створено, побуна и спасење у делу Мигела де Унамуна“. у: *Српски језик, књижевност, уметност. Зборник радова VI Међународни научни скуп*. Крагујевац: Филолошко уметнички факултет.

Селаври, А. (пр.) (1997): *Обитавање безграничног у срцу. Бисери из «Добротољубља» и других духовних списа о непрестаној Исусовој молитви*. Манастир Хиландар: Хиландарски преводи.

Селаври, А. (пр.) (2009): *Обитавање безграничног у срцу. Бисери уз «Добротољубља» и других духовних списа о непрестаној Исусовој молитви*. Манастир Хиландар: Хиландарски преводи.

Софроније, А. (2009): *Старац Силуан*, Манастир Хиландар: Хиландарски преводи.

Србуљ, Ј. (пр.) (2005): *Апокалипса – Тумачење Откривења Јовановог (Св. Андреј Кесаријски, Архиеп. Аверкије Таушев, Прот. Александар Колесников, Архиеп. Натанаил Лвов, Архиман. Јоил Јанакоуџос, Атанасије Митинеос); Свети оци о другом доласку Христовом и Царству небеском (Св. Иполит Римски, Св. Иринеј Лионски, Св. Јефрем Сиријски, Св. Јован Златоусти, Св. Василије Велики, Св. Јован Дамаскин, Св. Симеон Нови Богослов, Св. Кирило Јерусалимски)*, Београд.

Тартаља И. (1979): *Приповедачка естетика*, Београд: Нолит.

Тошовић, Б. (2012): „Бог у Андрићевом стваралаштву до 1914. године“. У: *Српски језик, књижевност, уметност. Зборник радова VI Међународни научни скуп*. Крагујевац: Филолошко уметнички факултет.

Цветановић, И. (2012): *IN FIERI*, Ниш: НКЦ

Џацић, П. (1996): *О Проклетој авлији Иве Андрића*, Београд: Завод за уџбенике

Ivan Cvetanović
Dejana Nešić

**IT IS IN GOD THE END OF THOUGHT OR THE WORLD OF THE NOVEL
THE DAMNED YARD IS THE WORLD WITH GOD**

In his work *Untrodden snow, Big pliers*, Dusan Kostić agrees with the opinion of S. Korać and T. Kermauner that the world of the novel *The Damned Yard* by Ivo Andrić, is the world without God. Branko Tošović in his work *God in Andrić's work until 1914* claims that the work of Ivo Andrić, flowed into two different times-theistic from 1911 to 1945 and atheistic, from 1945 to 1975. In this paper, using the analysis of the novel, *The Damned Yard*, published in 1954, during the time of strong socialism, with atheism as an official state ideology, we show that there is God in Andrić's novel and that, once the author's mind believes, it always remains believing. We will compare these two periods and using examples from the novels and the opinions of other theoreticians, we will prove that Ivo Andrić remained religiously faithful until the end of his life.